

ΤΟ «ΧΑΙΡΕ» ΤΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ

Το ατύχημα που συνέβη στον Κοραή το μεσημέρι της 6/18. Μαρτίου 1833, να χάσει δηλαδή την ισορροπία του στην προσπάθεια να πάρει τον καφέ γέρνοντας από το κάθισμά του και να τραυματισθεί σοβαρά, ήλθε να προστεθεί στις συνέπειες των γηρατειών του και να τον οδηγήσει συντομότερα στον θάνατο. Ύστερα από ένα επώδυνο διάστημα δεκαεννέα ημερών καρτερικής δοκιμασίας, η ανεπανάληπτη αυτή μορφή των Γραμμάτων, του έθνους και του ήθους υπέκυψε στο μοιραίο. Ούτε η μεγάλη ηλικία του Κοραή (85 ετών) ούτε τα ποικίλα βάσανα της τελευταίας περιόδου της ζωής του προϋδέαζαν το περιορισμένο περιβάλλον του για την αναπόφευκτη απώλεια. Η γοητεία που ασκόυσε, η διαύγεια του πνεύματος και η εργατικότητα του είχαν δημιουργήσει, ήδη προ του θανάτου του, ένα πέπλο αθανασίας για τον σοφό και αγωνιστή του Παρισιού. Έτσι όταν την 25/6. Απριλίου επήλθε το μοιραίο, η είδηση φάνηκε απροσδόκητη και το κλίμα, που δημιουργήθηκε από το τεράστιο κενό, βαρύ. Τα πρόσωπα που τον περιτοίχιζαν και τον φρόντιζαν στα τελευταία του, εκτός από τον πιστό φίλο και γραμματέα του Φίλιππο Φουρνάρη, ήταν εξ ολοκλήρου Έλληνες φοιτητές του Παρισιού. Ήταν γι' αυτόν ανακούφιση και ελπίδα να βλέπει γύρω του νέους ανθρώπους, συνεχιστές της προσπάθειας, στην οποία είχε αφιερώσει τη ζωή του, και ευγνώμονες για την καθοδήγηση και τη βοήθειά του σ' αυτούς. Έστω και αν η πορεία της πατρίδας του δεν διαγραφόταν όπως αυτός θα ήθελε, η αρχή είχε γίνει και οι προοπτικές δεν ήταν εντελώς δυσοίωνες.¹

Η κηδεία και η ταφή του Κοραή έγινε την 8/20. Απριλίου στο Montragnasse. Πέντε από τους Έλληνες φοιτητές του Παρισιού θεώρησαν χρέος τους να του απευθύνουν το ύστατο «χαίρε». Οι λόγοι τους δημοσιεύθηκαν στο παρισινό περιοδικό *Le polyglotte* του Π. Ιωαννίδη,² εκτός από αυτόν του Π. Λαγαρά που εκδόθηκε αυτοτελώς. Η δυσκολία προσεγγίσεως του περιοδικού, η αμφισβήτηση της δημοσιεύσεως των λόγων και το ίδιο το περιεχόμενό τους έγιναν αφορμή να αναδημοσιευθούν όλοι μαζί σ' ένα τεύχος, 160 χρόνια μετά από τη σύνταξη και εκ-

1. Για τον θάνατο του Κοραή βλ. Π. Μ. Κοντογιάννη, «Τίματ εις Κοραήν και εύφημοι λόγοι περί αυτού εξ αφορμής του θανάτου του», *Χιακά χρονικά*, Γ' (1917), σσ. 126-149, και Εμμ. Ν. Φραγκιάκου, «Το χρονικό και τα παρακόλουθα του θανάτου του Αδამ. Κοραή (1833)», *Εποχές*, τ. 16 (Αύγουστος 1964), σσ. 87-100.

2. Για το περιοδικό αυτό και τον εκδότη του βλ. Ρωξάνης Αργυροπούλου, «Οι αδελφοί Παναγιώτης και Γεώργιος Ιωαννίδη. Συμβολή στην προσωπογραφία του νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Ο ερανιστής*, ΙΓ' (1976), σσ. 69-73.

φώνησή τους.³

Αλλ' ας δούμε σύντομα (και αλφαβητικά) ποιοι ήσαν οι συντάκτες των επικήδειων λόγων στον Κοραή, αντιπρόσωποι ενός χώρου που εκτείνεται από την Ήπειρο ως την Κωνσταντινούπολη και από τα νησιά του Ιονίου και την Πελοπόννησο ως τα νησιά του Αιγαίου.

Περικλής Ι. Αργυρόπουλος (1809-1860). Γόνος φαναριωτικής οικογένειας, γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Ο πατέρας του Ιάκωβος είχε υπηρετήσει ως Μέγας Διερμηνεύς και πρεσβευτής της Πύλης στο Βερολίνο. Ο Περικλής μετά τα εγκύκλια μαθήματα, σπούδασε νομικά στο Παρίσι (1830-1833). Με την επιστροφή του στην Ελλάδα εργάστηκε ως δικηγόρος, δικαστικός και στη συνέχεια καθηγητής του διοικητικού δικαίου στο νεοσύστατο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Δημοσίευσε το έργο του *Δημοτική διοίκησης εν Ελλάδι*, Αθήνα 1843, και πολλά νομικά και πολιτικά άρθρα, λόγους, αγορεύσεις και μεταφράσεις στον Τύπο και αυτοτελώς. Οργανωτικός, ευρυμαθής και πειστικός, διατέλεσε για μικρά διαστήματα (1854-1855) υπουργός Οικονομικών, Εξωτερικών και Δημ. Εκπαιδεύσεως και βουλευτής (1859). Πέθανε στην Αθήνα το 1860.

Βιβλιογρ.: Δήμητρας Ανδριτσάκη, *Κατάλοιπα Κ. Σχινά - Π. Αργυρόπουλου*, Αθήνα 1974, σσ. 7-13.

Πέτρος Α. Δεληγιάννης (1812-1872). Νομικός και διπλωμάτης. Γιος του Αναγνώστη (ή Σοφιανού), βεکیلη του Μορέως στην Κωνσταντινούπολη, όπου και γεννήθηκε ο Πέτρος. Μετά τα εγκύκλια μαθήματα σπούδασε νομικά, μαζί με τον αδελφό του Ιωάννη, στο Παρίσι. Με την άφιξή του στην Αθήνα το 1833 διορίστηκε στο υπουργείο Εξωτερικών, στο οποίο υπηρέτησε και ως Γεν. Γραμματέας (1845-1850). Στην κυβέρνηση Α. Κριεζή ανέλαβε για λίγο (1850) τα υπουργεία Εξωτερικών και Εκπαιδεύσεως, ενώ στην κυβέρνηση Μιαούλη (1860) κλήθηκε από τον Όθωνα να αναλάβει το υπουργείο Εξωτερικών αλλά δεν δέχθηκε. Αργότερα διορίστηκε πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη (1864-1867) και στην κυβέρνηση Μωραϊτίνη ανέλαβε το υπουργείο Εξωτερικών (1867-1868). Διευθέτησε ζητήματα σχέσεων Τουρκίας-Ελλάδος και Οικουμενικού Πατριαρχείου. Πέθανε στην Αθήνα το 1872.

Βιβλιογρ.: Βασίλ. Ι. Τσαφάρá, *Λαγκάδια*, Αθήνα [1937], σ. 268.

3. Π. Αργυροπούλου, Π. Δεληγιάννη, Π. Λαζαρά, Κ. Πλατή, Φ. Πυλαρινού, *Επικήδειοι λόγοι εις Αδαμάντιον Κοραή* (εισαγωγή και επιμέλεια Στέρ. Φασουλάκη), Αθήνα 1993.

Παναγιώτης Λαζαράς (;1801⁴-;). Με καταγωγή από το Ζαγόρι της Ηπείρου, σπούδασε αρχικά στην Κέρκυρα και από το 1826 ιατρική στο Παρίσι με δικά του έξοδα. Ιδρυτικό και δραστήριο μέλος της Société Hellénique του Παρισιού (1828-1830). Αργότερα εγκαταστάθηκε στην Κέρκυρα, όπου και άσκησε την ιατρική, τουλάχιστον μεταξύ των ετών 1840 και 1854. Εκτός του επικηδείου λόγου στον Κοραή δημοσίευσε: *Ελεγείον εις τον στρατηγόν Λαφαιέτην. Το φάσμα του Μάρκου δεινοπαθούν, και Ωδή εις Γ. Κυβιέρον*, Παρίσι 1834, *Λόγος εκφωνηθείς εις τα εγκαίνια του εν Κερκύρα των Ορθοδόξων κοιμητηρίου*, Κέρκυρα 1840, *Λόγος επιτάφιος, εκφωνηθείς εις την κηδείαν του ιατροδιδάκτορος Δημητρίου Νίτσου [...]*, Κέρκυρα 1846, και *Το φάσμα του Μάρκου δεινοπαθούν [...]*, Κέρκυρα 1854. Περισσότερες πληροφορίες για τον Λαγαρά μας λείπουν.

Βιβλιογρ.: Δημήτρη Ν. Παντελοδήμου, *Η συμβολή της «Ελληνικής Εταιρείας» του Παρισιού στην πολιτιστική και κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη του νεοελληνικού κράτους, 1828-1830*, Αθήνα 1987, passim, και Ιωάννου Γ. Λασκαράτου, *Πρόληψη της αρρώστιας και κοινωνική προστασία στα Επτάνησα επί αγγλοκρατίας (1815-1864)*, Αθήνα 1985, σ. 67.

Κωνσταντίνος Π. Πλατής (1807-1880). Γεννήθηκε στη Χίο το 1807. Σώθηκε από τις σφαγές του 1822 και κατέφυγε στη Σύρο μαζί με τον πατέρα του Παντολέοντα, έμπορο, ενώ η υπόλοιπη πολυμελής οικογένειά του αιχμαλωτίστηκε από τους Τούρκους. Με τη βοήθεια του Guilford σπούδασε στην Ιόνιο Ακαδημία (1824 κεξ.) και από το 1828 συνέχισε τις νομικές σπουδές του στο Παρίσι. Το 1833 επέστρεψε στη Σύρο, όπου πήρε την ελληνική ιθαγένεια και εργάστηκε ως δικηγόρος και καθηγητής νομικών μαθημάτων στο Ελληνικόν Μουσείον. Δημοσίευσε διάφορα νομικά άρθρα στην εφημ. *Αθηνά* (1833-1834, 1837) και ανταποκρίσεις σε γαλλικές εφημερίδες. Επίσης τα φυλλάδια: *Λόγος [...] Περιλαμβάνων Διατριβήν περί Διανεμητικής Δικαιοσύνης και περί Δικαγωγίας (Procédure) και Δικαγωγικών Νόμων [...]*, Ερμούπολη 1840, και *Διατριβή περί εμπορίας και περί εμπορικών νόμων [...]*, Ερμούπολη 1840. Το 1840 νυμφεύθηκε τη Μαριώρα Ιω. Αργέντη (†1855) και από το 1842 εγκαταστάθηκε στην Αθήνα. Είχε μακρά αλληλογραφία με τον Γάλλο φιλόλογο W. Brunet de Presle, του οποίου διατέλεσε διδάσκαλος της ελληνικής κατά τη διαμονή του στο Παρίσι. Πέθανε στην Αθήνα το 1880.⁵

4. Σε κατάλογο του 1828 (Ελένης Ε. Κούκκου, *Ιωάννης Α. Καποδίστριας [...]*, Αθήνα [1978], σ. 397) φέρεται ότι γεννήθηκε *ca.* 1793.

5. Και οι τέσσερις προηγούμενοι φοιτητές αναγράφονται ως συνδρομητές του ορφανοτροφείου 'Ανδρού' βλ. [Θ. Κάιρη], *Κατάλογοι συνδρομής υπέρ του εν Ανδρω*

Βιβλιογρ.: Από ανέκδοτο αρχειακό υλικό.

Φραγκίσκος Ι. Πυλαρινός (1802-1882). Γιος του Ιωάννη. Γεννήθηκε στο Ληξούρι, όπου και παρακολούθησε τα στοιχειώδη μαθήματα. Συνέχισε τις σπουδές του στην Ιόνιο Ακαδημία. Αργότερα πήγε στο Παρίσι και ειδικεύθηκε στη φιλοσοφία. Η αποδοχή δημοκρατικών και σοσιαλιστικών ιδεών, τις οποίες διακήρυσσε δημόσια μετά την επιστροφή του στην πατρίδα, τον έφερε αντιμέτωπο με τις παραδοσιακές αντιλήψεις της κοινωνίας και με τις Αρχές. Ήδη το 1831 είχε συνυπογράψει την έκκληση κατά της εγκαθιδρύσεως μοναρχίας στην Ελλάδα: *Προς τους Έλληνας η Ελληνική Εταιρεία των Παρισίων*, [Παρίσι 1831]. Η ανάμειξη του σε μυστικές οργανώσεις και εθνικοαπελευθερωτικές ενέργειες του κόστισε εξορίες, φυλακίσεις και άλλες δίωξεις. Τα μαθήματά του επίσης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, στο οποίο δίδαξε από το 1843 ιστορία της φιλοσοφίας και φιλοσοφία της ιστορίας, είχαν ως συνέπεια συνεχείς απολύσεις και επαναπροσλήψεις, επειδή θεωρήθηκαν επαναστατικά και ανατρεπτικά. Ιδιαίτερης σημασίας ήταν οι αγώνες του κατά της αγγλοκρατίας στα Επτάνησα. Δημοσίευσε άρθρα στις εφημ. *Ήλιος και Αιών* και τα φυλλάδια *Εισαγωγή εις την φιλοσοφίαν*, Αθήνα 1843, και *Νεκρολογία* για τον Θεόδωρο Τυπάλδο (Μ)πρόντζα, Αθήνα 1849.⁶ Πέθανε στην Αθήνα το 1882.

Βιβλιογρ.: Ηλία Α. Τσιτσέλη, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα* [...], Α', Αθήνα 1904.

Η εκφώνηση των λόγων ήταν γνωστή στους μελετητές από νωρίς. Το 1875 ο Α.Ζ. Μάμουκας, πρώτος συστηματικός κοραϊστής, έγραφε σε επιστολή του προς τον Κ. Σάθα ότι κατέχει (μάλλον από τον δίαυλο του Κ. Κρεατσούλη) «αντίτυπα των *επιταφίων* εις Κοραήν λόγων των Κυρίων Πλατή, Δηληγιάννη, Π. Αργυροπούλου και Φ. Πυλαρινού».⁷ Παρόμοιες πληροφορίες έδινε ο ίδιος και το 1881 προσθέτοντας τώρα και τον λόγο του Π. Λαζαρά· με τα λόγια του Μάμουκα, όλοι οι λόγοι δημοσιεύθηκαν τότε «δια του τύπου».⁸

Ο Π. Κοντογιάννης, ακολουθώντας τις τελευταίες πληροφορίες του Μάμουκα, ανέφερε αργότερα τα ονόματα των φοιτητών που εκφώνησαν

Ορφανοτροφείου [...], Ερμούπολη 1835, σσ. 3-4.

6. Τα φυλλάδια αυτά δεν έχουν ακόμη εντοπισθεί.

7. Βλ. Οδυσσέα Δημητρακόπουλου, «Αλληλογραφία Κων. Σάθα», *Η μέλισσα των βιβλίων*, Α' (1974), σ. 66.

8. Βλ. Αδελμάντιου Κοραή, *Τα μετά θάνατον ευρεθέντα συγγράμματα*, Α' (επιμ. Ανδρέου Ζ. Μάμουκα), Αθήνα 1881, σ. νδ' (=Ανδρέου Μάμουκα, *Αδαμάντιος Κοραής: Βίος και έργα*, Αθήνα 1989, σ. 54).

τους επικήδειους λόγους αλλά ανέλυε μόνο τους δύο (του Π. Αργυρόπουλου, που τον γνώριζε από την αθηναϊκή αναδημοσίευση της εφημ. *Αθηνά*, 26 Απριλίου 1833, σ. 426, και του Π. Λαζαρά), ενώ για των άλλων τριών το περιεχόμενο ή την έκδοση δεν ανέφερε τίποτε.⁹

Το θέμα ανακινήθηκε το 1964 από σχετική μελέτη του Εμμ. Φραγκίσκου. Ο Φραγκίσκος ακολουθώντας τον Μάμουκα και τον Κοντογιάννη, γνώριζε τον λόγο του Αργυρόπουλου (πάλι από την *Αθηνά*) και του Πλατή, τον οποίο και δημοσίευσε από χειρόγραφο της συλλογής Κ.Θ. Δημαρά. Για τους άλλους τρεις λόγους θεωρούσε ότι δεν δημοσιεύθηκαν.¹⁰

Δέκα χρόνια αργότερα ο Οδ. Δημητρακόπουλος επέμενε ότι η πληροφορία του Μάμουκα (1875· βλ. παραπάνω) πρέπει να ήταν σωστή, αν και δεν έφερνε κανένα νέο στοιχείο ούτε είχε υπόψη του ότι εν τω μεταξύ ο Φραγκίσκος είχε διορθώσει και συμπληρώσει, με υπόδειξη του Φ. Ηλιού, τις σχετικές ειδήσεις του κατά την ανάπτυξη της αρχικής μελέτης του.¹¹

Τώρα δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία για τη δημοσίευση και των πέντε λόγων στο Παρίσι λίγο μετά τον θάνατο του Κοραή. Με τη συγκέντρωσή τους σ' ένα τεύχος ξεπερνιέται το εμπόδιο των δυσέυρετων αρχικών εκδόσεων με όλα τα παρακόλουθά του.

Η έκδοση των λόγων έγινε από τις αρχικές δημοσιεύσεις του 1833 και με τη σειρά που παρουσιάστηκαν στο περ. *Le polyglotte*: τελευταίος κατατάχθηκε ο λόγος του Π. Λαζαρά από το αυτοτελές φυλλάδιο. Τηρήθηκαν οι ιδιομορφίες ορθογραφίας και στίξεως. Διορθώθηκαν μόνο λίγα εμφανή τυπογραφικά λάθη (π.χ. σ. 22: *σχετικώς* αντί *σχετιμώς*, σ. 24: *Νεάρχου* αντί *Νιάρκου*, σ. 29: *ΓΑΙΑΝ* αντί *ΓΕΑΝ*). Η γλωσσική μορφή των λόγων εξάλλου βρίσκεται στη γραμμή Κοραή. Μόνο η γλώσσα (και η ορθογραφία) του Φ. Πυλαρινού έχει μια τάση απλουστεύσεως και είναι μπολιασμένη από επτανησιακές ιδιοτυπίες.¹²

Ενδιαφέρουσες είναι οι γωνίες από τις οποίες είδαν τον Κοραή οι ομιλητές. Αν και πρέπει να υποθέσουμε ότι ο χρόνος μεταξύ γνωστοποίησης του θανάτου και κηδείας δεν επέτρεπε επαρκή προετοιμασία, εντούτοις από όλους έγινε προσπάθεια αποτιμήσεως της προσωπικό-

9. Π. Μ. Κοντογιάννη, ό.π., σσ. 127-129.

10. Εμμ. Ν. Φραγκίσκου, ό.π., σσ. 94-95.

11. Βλ. Οδ. Δημητρακόπουλου, ό.π., σ. 135, και Εμμ. Ν. Φραγκίσκου, «Το χρονικό και τα παρακόλουθα του θανάτου του Αδ. Κοραή (1833)» στον τόμο *Σταθμοί προς την νέα ελληνική καινωία*, Αθήνα 1965, σ. 189.

12. Πρβλ. και όσα ενδιαφέροντα παρατήρησε ο Πυλαρινός (σ. 25) για τη γλώσσα του Κοραή.

ητας και των προσφορών του Κοραή σε σχέση με τα τότε προβλήματα του νέου ελληνικού κράτους και το ιδεολογικό κλίμα της Ευρώπης. Ο ρητορικός Πλατής θα επιμείνει στο ήθος του Κοραή, ενώ ο λιγόλογος Δελιγιάννης θα τονίσει απλά το μέγεθος της απώλειας για τους πολιτικούς, τη νεολαία, τον κλήρο και τον λαό. Ουσιαστικότερος ο Αργυρόπουλος, θα συγκαταλέξει τον Κοραή μεταξύ των λογίων που με τη διδασκαλία τους διατήρησαν τον Ελληνισμό, επισημαίνοντας όμως την ιδιαιτερότητα ότι ο Κοραής έκαμε τη φιλολογία μέσο επαναστάσεως· ακόμη, θα υπερασπισθεί τα θρησκευτικά του φρονήματα ως πνεματικά, άρα τα μόνα γνήσια. Στα αιτήματα της *ισότητος* και της *ελευθερίας*,¹³ που ήσαν πάλι τότε επίκαιρα και δεν παρέλειψε να επισημάνει ο Αργυρόπουλος, ο Πυλαρινός θα προσθέσει αυτό του *κοινωνισμού* στοιχώντας στα ρεύματα της εποχής του. Όλοι οι αγώνες του Κοραή, κατά τον Πυλαρινό, αποσκοπούσαν στην ελευθερία της συνειδήσεως, την ανεξαρτησία του λογικού και την ελευθερία της κοινής θελήσεως,¹⁴ αρχές που ανάγουν τις πεποιθήσεις και ενέργειες του Κοραή σε πανανθρώπινους ορίζοντες. Ευρωπαϊκές διαστάσεις στην προσωπικότητα του Κοραή θα δώσει, τέλος, ο Λαζαράς συγκαταλέγοντας την απώλειά του σε σύγχρονες απώλειες σημαντικών εκπροσώπων του ευρωπαϊκού πνεύματος και προφητεύοντας την καταισχύνη των Γραικίσκων που παραιοποίησαν τις απόψεις του Κοραή.

Περιορίσθηκα στα κυριότερα σημεία· τα ίδια τα κείμενα προσφέρουν διαφωτιστικές λεπτομέρειες.

Απρίλιος 1993

13. Ειδικά για την έννοια της λ. *πολίτης* στους λόγους βλ. Στέρ. Φασουλάκη, «Η επέμβαση του Κοραή: Η ιδεολογία της γαλλικής Επανάστασεως στην προς Πελοποννησίους επιστολή του», *Επιστημονική επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, ΚΘ' (1986-1991), σ. 427, σημ. 10.

14. Ως έκφραση της κυριαρχίας του έθνους θεωρεί την *εθνοπαράστασι* (σ. 23), δηλ. την κοινοβουλευτική διακυβέρνηση. Ανάλογο όρο χρησιμοποίησε ο Ρήγας στο «Σύνταγμα» του: *Εθνική παράστασις* = η Βουλή.

SUMMARY

S. Fassoulakis, *The last "adieu"*

The author discusses and analyses the problem of the speeches delivered by five Greek students in Paris at the funeral of Adamantios Korais (1833).